

Rovdjursturism

Turism kring de fyra stora rovdjuren med fokus på björn
Sammanfattande rapport

RAPPORT 5688 • MARS 2008

Rovdjursturism

Turism kring de fyra stora rovdjuret med
fokus på björn

Sammanfattande rapport

Maria Nordmark

Beställningar

Ordertel: 08-505 933 40

Orderfax: 08-505 933 99

E-post: natur@cm.se

Postadress: CM Gruppen AB, Box 110 93, 161 11 Bromma

Internet: www.naturvardsverket.se/bokhandeln

Naturvårdsverket

Tel: 08-698 10 00, fax: 08-20 29 25

E-post: natur@naturvardsverket.se

Postadress: Naturvårdsverket, SE-106 48 Stockholm

Internet: www.naturvardsverket.se

ISBN 91-620-5688-3.pdf

ISSN 0282-7298

Elektronisk publikation

© Naturvårdsverket 2008

Tryck: CM Gruppen AB, Bromma 2008

Omslagsfoton: Peter Lindberg,

Marcus Elfström, Bo Kristiansson

Förord

Denna rapport har tagits fram under arbetet med att inhämta kunskaper och erfarenheter av rovdjursturism. Fokus ligger framförallt på björnskådning.

Uppdraget har utförts mellan hösten 2004 och hösten 2006 i tre faser. Den första delen har bestått av att näringen, det vill säga arrangörer i Sverige kartlagts. Arrangörernas, berörda intresseorganisationers och myndigheters uppfattning om verksamheten har belysts. Under uppdragets första del genomfördes även en översiktlig kartläggning av regelverk som möjligen styr denna typ av verksamhet samt vilka risker respektive fördelar rovdjursturism kan medföra. Uppdragets andra del består av en juridisk analys där förhållanden kring gällande regelverk utretts av jurister kunniga inom området. Den tredje delen av uppdraget har bestått i att sammanställa forskningsartiklar och andra erfarenheter. Dessutom finns en sammanfattning av de tre ovan beskrivna rapporterna.

Den föreliggande rapporten är ett diskussionsunderlag för fortsatt arbete. Arbetet med rapporten har finansierats av Naturvårdsverket inom projektet ”Rovdjursturism – Turism kring de fyra stora rovdjuret med fokus på björn”. Naturvårdsverket har bidragit med synpunkter och kommentarer men det är författaren, Maria Nordmark som själv ansvarar för innehållet och slutsatserna.

Stockholm, november 2007

Björn Risinger

Innehåll

FÖRORD	3	
INNEHÅLL	5	
SAMMANFATTNING	7	
SUMMARY	10	
1	PROJEKTETS MÅL OCH SYFTE	13
2	ROVDJURSTURISM I SVERIGE	14
3	INTRESSETER	15
4	SEMINARIUM	16
5	ROVDJURSTURISM OCH DE POSITIVA EFFEKTERNA	17
6	RISKER FÖRKNIPPADE MED ROVDJURSTURISM	18
	Störning	18
	Skador	18
	Naturligt beteende	18
	Tillvänjning (habituering)	19
	Risker med åtling	19
	Nedskräpning	20
	Intressekonflikter	20
7	ÅTGÄRDER FÖR PROBLEMBJÖRNAR	22
8	VAD SÄGER LAGEN?	23
	Miljöbalken	23
	Artskyddsförordningen (1998:179)	24
	Jaktlagen (1987:259)	24
	Särskilda föreskrifter	25
KÄLLFÖRTECKNING	26	

Sammanfattning

Projektets mål är att ta fram Naturvårdsverkets riktlinjer för i Sverige arrangerad rovdjursturism/björnsafari så att detta sker under säkra former för både människor och djur. Syftet med detta uppdrag är att samla in kunskap och erfarenhet för att nå målet. Detta är en sammanställning av tre rapporter som skapats under projektets gång.

I den kartläggning som genomfördes under hösten 2004 konstaterades att i Sverige finns 18 kända aktörer som bedriver rovdjursturism som direkt verksamhet i autentisk miljö (safari, skådning, spårning, varygningsutflykter, pejlexkursioner). Landets länsstyrelser hanterar frågor rörande förvaltning av de stora rovdjuren, tillståndsprövning vid användning av animaliska biprodukter samt frågor inom artskydd. Förutom verksamhetsutövarna och länsstyrelserna är intresseorganisationer, representanter för forskning och utbildning och andra myndigheter intressenter kring rovdjursturism. Vid ett av Naturvårdsverket arrangerat seminarium framkom att det generellt råder stor osäkerhet kring vilka regler som gäller.

Enligt den juridiska analys som genomförts är befintligt regelverk och lagstiftning tillräcklig för att inte störning, hälsorisker och brist på hänsyn ska uppstå i samband med dessa verksamheter. Rovdjursturism faller under de så kallade samrådsbestämmelserna i Miljöbalken 12 kapitlet 6 § första stycket. Detta innebär att arrangör av rovdjursturism är skyldig att anmäla sin verksamhet till länsstyrelsen. Bemyndigandet som beskrivs i paragrafens andra stycke kan utnyttjas om viss rovdjursturism inte anses falla under samrådsbestämmelserna. Bemyndigandet innebär att regeringen eller den myndighet regeringen bestämmer kan meddela föreskrift om att det *alltid* skall göras en anmälan för rovdjursturism.

När en anmälan om rovdjursturism inkommer, eller om tillsynsmyndigheten på annat sätt fått vetskap om planerad eller förekommande rovdjursturism, kan myndigheten meddela föreläggande skyddsåtgärder och försiktighetsmått. Det behövs för att begränsa eller motverka skada eller olägenhet för människors hälsa, rovdjuren eller miljön i övrigt, eller förbjuda verksamheten.

Beträffande skydd mot skada eller olägenhet för människors hälsa och miljö beskrivs detta i de allmänna hänsynsregler som måste vidtas. Enligt den juridiska analysen är de allmänna hänsynsreglerna i Miljöbalkens 2:a kapitel, (2–3 § §) direkt tillämpliga. Det innebär att arrangören har direkt skyldighet att utan anmaning skaffa sig erforderliga kunskaper för att skydda människors hälsa, rovdjuren och miljön i övrigt mot skada eller olägenhet samt att i samma syfte iakttaga erforderliga försiktighetsmått och välja lämplig plats.

Länsstyrelserna kan i vissa fall medge undantag för användning av animaliska biprodukter som åtel. Detta gäller dock inte utfodring av djur vars kött är avsett som livsmedel. Därmed får undantag inte ges för åtling av björn. All åtling är att betrakta som en verksamhet eller åtgärd under Miljöbalken. Därför måste åtling ske under iakttagande av bland annat Miljöbalkens allmänna hänsynsregler och kan göras till föremål för tillsyn. Skulle åtling inte bedömas vara lämplig inom ett visst område finns möjlighet att använda sig av de regler som rör områdesskydd. Åtling

faller också under jaktlagens 1987:259 (34 §) som fastställer att det inte är tillåtet att *utan lov* locka vilt från någon annans jaktområde.

I detta arbete har det inte påträffats någon entydig forskning som tyder på att rovdjursturism bör förbjudas. I de fall då rovdjursturism kan bidra till en ökad acceptans fyller denna ett överbryggande syfte. Alla effekter orsakade av åtling är inte negativa, eftersom djuren hela tiden anpassar sig till den miljö som de lever i. Bland de positiva effekterna nämns ekonomiska, sociala, psykologiska fördelar och positiv miljöpåverkan. När det gäller rovdjursturism som sker med hjälp av åtel (oavsett åtelmaterial) eller annat lockande av vilt, kan dock konstateras att forskningen påvisar flera föreliggande risker och exempel på hur djuren förändrar sitt naturliga beteende.

När det gäller rovdjursturism som sker med hjälp av åtel (oavsett åtelmaterial) eller annat lockande av vilt, konstateras flera föreliggande risker och exempel på hur djuren förändrar sitt naturliga beteende.

- Långvarig utfodring eller åtling påverkar djurens förfogande av tid då de ägnar mindre tid för födosök och mer tid för vila.
- Förökningstakten ökar liksom populationens täthet och reproduktionen manipuleras i tid.
- Rovdjurens rörelsemönster förändras och vid platsen för åtel förändras artkombinationen, den starkaste, mest aggressiva vinner och ökar i antal.
- Hondjur med ungar samt subadulta djurs beteende förändras då de blir dagaktiva.
- Djurens förmåga att jaga naturligt minskar och den ekologiska balansen rubbas på grund av minskat jakttryck på naturliga bytesdjur.
- Risk för habituering (tillvänjning) finns och beroende av människan skapas. Om människor slutar lägga ut åtel kan det leda till svält.
- Björnar vid åtlar har även visat tecken på ökad aggressivitet mot människor.

I de fall då fordon används för att nå turistiska skådeplatser, ökar björnarnas vaksamhet på platsen. Mänsklig närvaro påverkar hanbjörnarna i större utsträckning. Hondjur och ungar visar ingen mätbar påverkan av att människor fanns i närheten. Det faktum att hanbjörnar håller sig borta under dagen ger hondjur, ungar och subadulta en frizon och de blir dagaktiva.

Ett antal orsaker till att björnar oftare ses i närheten av bebyggelse antas vara avsaknad av jakttryck, tillgång till animalisk föda och under en längre period även tillgång till och tillvänjning till lättillgängligt slaktavfall och biologiskt avfall från lantbruk. Björnar som uppehåller sig i närheten av människor lär sig snabbt att människor inte är farliga och mister därmed sin naturliga skygghet för människor. Detta resulterar i ett ökat antal möten mellan björn och människor. I möten mellan människor och björn anses möte med en skadad björn vara den mest riskabla situationen. Därefter utgör honor med ungar och djur som befinner sig invid kadaver som stora faror.

En björn kan klassificeras som problembjörn med hänsyn till björnens beteende, graden av hot mot allmänhetens säkerhet samt närheten till områden med mänsklig aktivitet, men då först sedan alla andra lämpliga åtgärder vidtagits för att avbryta björnens beteende. Dessa åtgärder kan vara förflyttning av problemdjur, skrämelmetoder och bortdrivning. Endast de två senare metoderna tycks ha den effekt som är önskvärd för att långsiktigt minska predationen på tamboskap. Försök med aversionsinlärning har gett skiftande resultat och därför vet man inte om denna metod fungerar. Att driva undan rovdjur med kemiska medel är verksamt mot järv och björn under förhållanden då de har tillgång till obehandlade, alternativa bytesdjur. Avfyrandet av projektiler ger direkta och positiva resultat för att skrämja bort björn, men dess användning är begränsad. Visuella och akustiska konstruktioner fungerar bra, men endast över en begränsad tid, eftersom rovdjuren snabbt vänjer sig vid dessa anordningar.

Summary

The aim of the project is to draw up the guidelines of the Swedish Environmental Protection Agency for predator tourism and bear safaris organised in Sweden, such that these take place under safe conditions for both humans and animals. The purpose of this commission is to collect knowledge and experience in order to reach the aim. This is a summary of three reports that have been written during the course of the project.

Stakeholders were surveyed during the autumn of 2004, and it was determined that there are 18 known operators in Sweden carrying out predator tourism as a direct activity in an authentic environment (safari, sightings, tracking, listening for wolf howling, excursions to locate animals). The county administrative boards in Sweden handle issues concerning the management of large predators, granting licences for the use of animal by-products, and issues of species protection. Other stakeholders in addition to the operators and the county administrative boards include interest organisations, representatives for research and education, and other official bodies with an interest in predator tourism. It became clear during a seminar organised by the Swedish Environmental Protection Agency that there is generally considerable uncertainty concerning the rules that apply.

The judicial analysis that has been carried out has determined that the existing regulations and legislation are sufficient to ensure that disturbance, risks to health, and failure to take consideration do not arise in connection with these activities. Predator tourism is covered by what are known as the “Notice of Consultation” provisions described in Chapter 12, Section 6, first paragraph of the Environmental Code. This means that an organiser of predator tourism is required to notify the county administrative board of the activity. The granting of authorisation described in the second paragraph of Section 6 can be used if it is considered that certain predator tourism activities are not covered by the notice of consultation provisions. Authorisation means that the government or the authority denoted by the government can issue rules specifying that notification of predator tourism must always be made.

When a notification of predator tourism is received or the regulatory authority becomes aware of planned or ongoing predator tourism in another manner, the authority may order protective or preventative measures that are required in order to limit or counteract damage or detriment to human health, the predators, or other aspects of the natural environment. It may also prohibit the activity.

With respect to the protection against damage or detriment to human health and the natural environment that must be taken, this is described in the general rules of consideration. The judicial analysis has shown that the general rules of consideration in Chapter 2 of the Environmental Code (Sections 2–3) can be directly applied. This means that the organiser has a direct responsibility, and without an expressed request, to acquire the knowledge required in order to protect from damage and detriment human health, the predators, and other aspects of the

natural environment, and – with the same aim – to take the required precautionary measures and select a suitable location.

The county administrative boards can in certain cases grant exemption for the use of animal by-products, such as carrion. This is not the case, however, for the feeding of animals whose meat is intended for human consumption. Thus, an exemption may not be granted for the carrion baiting of bear. All carrion baiting is to be regarded as an operation or a measure as defined by the Environmental Code. Thus carrion baiting must take place under observation of the general rules of consideration of the Environmental Code, and may be the target of supervision. If it should be considered that carrion baiting is not appropriate within a certain area, it is possible to use the rules that govern areal protection. Carrion baiting also falls under Section 34 of the Hunting Act (1987:259), which states that it is not permitted to entice game from the hunting area of another person without permission.

No unambiguous research has been discovered during this work that suggests that predator tourism should be prohibited. Predator tourism fills a reconciliatory purpose in those cases in which it can contribute to increased acceptance. Not all effects of carrion baiting are negative, since the animals adapt continuously to the conditions in which they live. The positive effects that can be mentioned include economic, social and psychological advantages, and a positive impact on the environment. It is clear, however, that research has determined that predator tourism that takes place with the aid of carrion (independently of the nature of the carrion) or other enticement of game, involves several risks and that it provides examples of how the animal alter their natural behaviour.

It is clear that predator tourism that takes place with the aid of carrion (independently of the nature of the carrion) or other enticement of game, involves risks and examples of how the animals alter their natural behaviour.

- Long-term supply of food or carrion affects the disposition of time by the animals: they spend less time seeking food and more time resting.
- The rate of population growth increases, as does the population density, while the timing of reproduction changes.
- The pattern of movement of the predators changes, and the combination of species at the bait location is changed. The strongest and most aggressive species win and increase in number.
- The behaviours of females with young and of juveniles are changed, and these animals become active during the day.
- The natural hunting ability of the animals is reduced, and the ecological balance is disturbed due to a reduced hunting pressure on natural prey.
- There is a risk for habituation and for becoming dependent on humans. The termination of carrion supply from humans may lead to starvation.
- Bears at bait sites have shown signs of increased aggression against humans.

The vigilance of bears increases at the site, in cases in which vehicles are used to reach viewing locations used by tourists. The presence of humans affects male bears to a greater extent, while females and young do not demonstrate any measurable effect of the presence of humans. The males remain distant during the day, giving the females, young and juveniles greater freedom of movement. These thus become active during the day.

There are a number of putative reasons that bears are seen more often in the vicinity of built-up areas, including the absence of hunting pressure, access to animal food, and (in a long-term perspective) access to and the becoming accustomed to readily available offal and biological waste from agriculture. Bears who spend time in the vicinity of humans learn rapidly that humans are not dangerous, and lose their natural shyness for humans as a result. This gives rise to an increase in the number of meetings between bears and humans. It is generally considered that meeting an injured bear is the most risk-filled situation, when bears meet humans. Females with young and animals who are close to carrion are also considered to be major dangers.

A bear can be classified as a “problem bear” with respect to the behaviour of the bear, the degree of threat it poses to public safety, and its degree of closeness to areas of human activity. Such a classification, however, is made only after all other measures have been taken to change the behaviour of the bear. These measures may be the transportation of problem animals, intimidation methods, and driving the animal away. It seems that only the latter two methods have the desired effect of producing a long-term reduction in predation on domestic cattle. Experiments with aversion learning have given different results, and it is therefore not clear whether this method will be effective. It is possible to drive away wolverines and bears with the use of chemical agents in conditions in which they have access to untreated alternative prey. Firing missiles gives immediate and positive results when scaring off bears, but the use of these is limited. Visual and acoustic installations work well, but only for a limited period since the predators rapidly become accustomed to these arrangements.

1 Projektets mål och syfte

Projektets mål är att ta fram Naturvårdsverkets riktlinjer för i Sverige arrangerad rovdjursturism/björnsafari så att detta sker under säkra former för både människor och djur. Syftet med detta uppdrag är att samla in kunskap och erfarenhet för att nå målet. Under projektets gång har tre rapporter skapats, detta är en sammanställning av dessa rapporter.

2 Rovdjursturism i Sverige

Begreppet rovdjursturism kan användas för flera olika former av verksamheter med någon slags anknytning till rovdjur. Verksamheterna kan indelas i direkt respektive indirekt verksamhet samt autentisk eller icke autentisk miljö. I denna sammanställning ligger fokus på direkt verksamhet i autentisk miljö och exemplifieras av safari, skådning, spårning, vargylningsutflykter, pejlexkursioner mm.

I den kartläggning som genomfördes under hösten 2004 konstaterades att i Sverige finns 18 kända aktörer som bedriver verksamhet med rovdjursturism av detta slag. Några av dessa arrangerar björnskådning med eller utan åtel, andra står i begrepp att starta.

Aktörer fördelar sig enligt följande:

Dalarnas län, 7 aktörer	(varav 4 fokuserar på björn och 3 på varg)
Gävleborgs län, 3 aktörer	(varav 1 fokuserar på björn, 1 på varg och 1 aktör spårar alla fyra rovdjuren, björn, varg, järv och lodjur)
Jämtlands län, 7 aktörer	(samtliga fokuserar på björn)
Norrbottens län, 1 aktör	(fokuserar på kungsörn)

3 Intressenter

Förutom de aktörer som är verksamhetsdrivande entreprenörer, finns andra intressenter kring rovdjursturism såsom intresseorganisationer, representanter för forskning och utbildning samt olika myndigheter.

En av myndigheterna är Jordbruksverket, vars uppdrag är att föreskriva kring användandet av animaliska biprodukter, vilket kan beröra rovdjursturism i de fall då åtel med sådant material sker. Föreskrifterna tar hänsyn till föreliggande smittrisker vid användning.

Landets länsstyrelser hanterar frågor rörande förvaltning av de stora rovdjuren, tillståndsprövning vid användning av animaliska biprodukter samt frågor inom artskydd. För att utreda länsstyrelsernas kännedom om rovdjursturism och vad som anses bör ingå i riktlinjer för rovdjursturism skickades en frågeenkät till tio utvalda länsstyrelser. Svar inkom från nio länsstyrelser.

Av svaren kan utläsas att man i fyra av de nio länsstyrelserna var medvetna om att rovdjursturism förekom i länet. Tre av länsstyrelserna visste inte om sådan verksamhet förekom och två angav att det inte förekom alls. Enkätsvaren visar också att länsstyrelserna inte hanterat frågan kring tillståndsbedömning vid användning av animaliska biprodukter likadant. Det som tillåtits i ett län har inte tillåtits i ett annat.

Beträffande reglering och förslag till riktlinjer för rovdjursturism inkom flera förslag från länsstyrelserna där följande kan nämnas:

- platsen för åtel ska väljas med hänsyn till avstånd bl.a. till bebyggelse
- val av åtelmaterial ska regleras
- åtling i turismsyfte ska inte tillåtas
- antalet aktörer måste begränsas
- endast bakspårning av rovdjur får ske

4 Seminarium

I syfte att även lyssna på de olika intressegruppernas åsikt och kunskap i ämnet rovdjursturism arrangerades ett seminarium. Vid seminariet belystes temat genom föreläsningar med rubriker som ”Lokalbefolkningens inställning till rovdjursturism”, ”Möte mellan björn och människa”, ”Rovdjursturism i Finland”, ”Lockande av vilt, vad säger lagen?” och ”Turistnäringens syn på hållbar rovdjursturism”. Vid seminariet framkom att det är oklart, såväl för arrangörer som för myndigheter, vilka regler som gäller vid rovdjursturism. Alla var dock överens om att rovdjursturism bör regleras och att dessa regleringar bör ske så att riskerna minimeras. Under seminariet framkom liknande idéer kring reglering som de länsstyrelser tidigare föreslagit.

Meningarna skiljer sig mycket åt bland de olika intressenterna. Utifrån sitt synsätt vill de antingen förbjuda rovdjursturism med åtel eller utöka verksamheten. Oenighet råder även när det gäller förvaltningen av rovdjur då de verksamhetsdrivande entreprenörerna anser att de är en del av förvaltningen, vilket representanter från myndighetshåll ställer sig mycket tvivlande och kritiska till.

5 Rovdjursturism och de positiva effekterna

Rovdjuren utgör symboler för vildmark och spännande möten, men också det hotfulla och mytomspunna. Symbolvärdet hos de stora rovdjuren är stort. Starka symboler kan användas i marknadsföringssyfte och genom rovdjurens existens kan de utgöra kärnan i marknadsföring av en region, eller till och med ett helt land.

Rovdjursturism kan också innebära kommersiella möjligheter för lokala entreprenörer att bidra till den lokala utvecklingen. Exempel på indirekta effekter av turistisk verksamhet beräknas utifrån besökarnas dygnsomsättning under vistelsen och styrs av besökarens boendeval, restaurangbesök, shopping etc. Nivån på omsättning/person är beroende av vilket typ av boende, restaurang och shopping som erbjuds i området. Varje arrangemang som har en efterfrågan kan säljas. Hur stor den potentiella ekonomiska förtjänsten blir är svår att bedöma, men den är starkt förknippad med vilka lokala och regionala förutsättningarna som finns.

Rovdjursturism kan bidra till att öka kunskapen om naturen, de lokala rovdjurstammarna och generellt lära mer om bland annat rovdjurens beteende och biologi. Rovdjursturism kan även ses som ett komplement till den traditionella turismen och därigenom skapa mervärde för andra arrangemang.

När det gäller attityden till rovdjuren så har denna ett samband med ålder, utbildning och erfarenhet. Attityden till rovdjuren styr även attityden till rovdjursturism. Konsekvensen av detta är att på platser där det finns ett stort motstånd till rovdjuren, finns även ett stort motstånd mot rovdjursturism. I områden med kraftigt motstånd mot rovdjur kan etablering av rovdjursturism försvåras.

Erfarenheter från andra länder visar att framgångsrik rovdjursturism bidrar till ökad acceptans. Framgångsrik rovdjursturism kan betyda ekonomiska fördelar som indirekt påverkar acceptansen. Flera exempel visar dock att rovdjursturism inte är den turistmagnet som ensamt lockar stora skaror besökare till ett område, utan ingår i den sammantagna turistiska infrastrukturen. I en svensk studie påvisas att förutom den grundläggande attityden till rovdjuren, påverkar även avståndet till verksamheten (befolkningen nära etableringen är generellt mer positiv än jämförbar grupp på längre avstånd i annan kommun) samt av hur seriös och vederhäftig arrangören uppfattas.

Uttrycket hållbar turism, innebär att de begränsade naturresurser, som är förutsättningen för turismen, måste hanteras på sådant sätt att de inte utarmas. Utvecklingen av en hållbar turism är kopplad till ökad kvalitet snarare än ökad kvantitet. Kvalitetsmål för såväl arrangör som arrangemang kan uppnås genom krav på certifiering.

6 Risker förknippade med rovdjursturism

Störning

All mänsklig aktivitet som äger rum i skog där rovdjur lever påverkar de djur som lever där. När denna påverkan övergår till att vara störande är en bedömningsfråga och i dagsläget finns ingen klar gränsdragning. Förutom störningsrisken identifieras risker för skador, intressekonflikter, smittospridning, nedskräpning och annan miljöpåverkan samt tillvänjning (habituering).

Skador

I Skandinavien har björnforskningen koncentrerat sig på att kartlägga björnarnas naturliga födoval samt deras utbredningsområden. I studien konstateras bland annat att tillgången styr valet av föda. Skandinavisk forskning har även analyserat möten mellan björn och människor och konstaterat att följande situationer ökade agressiviteten hos björnarna. (Situationerna anges i fallande ordning.)

- En skadad björn
- Björnen har ungar i närheten
- Björnen är invid ett kadaver
- Björnen finns nära sitt ide
- En hund är närvarande

Naturligt beteende

Studier i Manitoba, Kanada visar att när turister kommer till skådningsplatsen, i så kallade Tundrafordon, påverkas isbjörnarnas beteende. I undersökningen räknades antalet gånger som björnarna lyfte huvudet för att övervaka området i samband med att fordonet befann sig på platsen. Även den tid som huvudet var lyft och intervallet mellan huvudlyften undersöktes. Honbjörnars beteende skiljde sig något från hanbjörnars beteende på så vis att intervallet mellan lyften minskade för hanbjörnar. Generellt ökade björnarnas huvudlyft och vaksamhet när fordonet fanns på platsen.

Även studier i British Columbia, USA har visat att hanbjörnars beteende vid skådeplatser där björnar utfodras skiljer sig från hondjurens beteende. Under dagtid var hanbjörnarna inaktiva medan honor med ungar fanns vid platsen. Hondjuret och ungarna visade ingen mätbar påverkan av att människor fanns i närheten. Mänsklig närvaro tycktes däremot påverka hanbjörnarna. Hanbjörnarna var vid åteln under natten och tiden före de första turerna med besökande turister anlände. Ungdjur och honor med ungar får därför en fristad från hanar som normalt sett skulle vara ett hot. I studien menas att på lång sikt kan utfodring öka populationer-

nas storlek eftersom det finns ett starkt samband mellan låg födotillgång och låga vikter på honor samt låg reproduktion.

Tillvänjning (habituering)

I övre Pasvik i norra Norge har en studie genomförts baserad på över 400 synobservationer under en 20-års period. Hälften av synobservationerna var gjorda efter 1990. Antal observationer nära bebyggelse och väg ökar i slutet av undersökningsperioden. I studien antas ett antal orsaker till att björnar oftare ses i närheten av bebyggelse. Dessa orsaker är avsaknad av jakttryck, tillgång till animalisk föda och under en längre period även tillgång till och tillvänjning till lättillgängligt slaktavfall och biologiskt avfall från lantbruk. I denna studie påpekas att björnar som uppehåller sig i närheten av människor, snabbt lär sig att människor inte är farliga och därmed mister sin naturliga skygghet för människor. Detta resulterar i ett ökat antal möten mellan björn och människor.

Risker med åtling

Naturvårdsverket har i beslut om skydds jakt på björn 2007 beslutat att jakt inte får bedrivas med hjälp av åtel. En åtel definieras som: *”animaliskt eller vegetabiliskt material eller annat som utplaceras eller på annat sätt iordningställs i syfte att locka till sig vilt”*. Som motiv för detta beslut anges att försvar av och konkurrens om föda kan utveckla ett närgånget och aggressivt beteende. Jaktförbud vid åtlar syftar till att minska risken för att björnar utvecklas till ”problembjörnar”. Verkets avsikt med denna åtgärd är att björnarnas naturliga skygghet skall bibehållas.

Vid användning av åtel med animalier föreligger risken att smittämnen sprids. Av denna anledning föreskriver Jordbruksverket i en särskild föreskrift (SJVFS 1998:38) bestämmelser kring användning av djurkadaver och andra animaliska biprodukter.

Vid Massey University of Albany, New Zealand har man utfört en översiktlig granskning av studier beträffande åtling i syfte att skåda djur i turistisk verksamhet. När det gäller rovdjursturism som sker med hjälp av åtel (oavsett åtelmaterial) eller annat lockande av vilt, konstateras flera föreliggande risker och exempel på hur djuren förändrar sitt naturliga beteende.

- Långvarig utfodring eller åtling påverkar djurens förfogande av tid då de ägnar mindre tid för födosök och mer tid för vila.
- Förökningstakten ökar liksom populationens täthet och reproduktionen manipuleras i tid.
- Rovdjurens rörelsemönster förändras och vid platsen för åtel förändras artkombinationen, den starkaste, mest aggressiva vinner och ökar i antal.
- Hondjur med ungar samt subadulta djur beteende förändras då de blir dagaktiva.
- Djurens förmåga att jaga naturligt minskar och den ekologiska balansen rubbas på grund av minskat jakttryck på naturliga bytesdjur.

- Risk för habituering (tillvänjning) finns och beroende av människan skapas. Om människor slutar lägga ut åtel kan det leda till svält.
- Björnar vid åtlar har även visat tecken på ökad aggressivitet mot människor.

I studien framhålls att alla effekter orsakade av åtling inte är negativa, eftersom djur hela tiden anpassar sig till den miljö som de lever i. Bland de positiva effekterna nämns ekonomiska, sociala, psykologiska fördelar och positiv miljöpåverkan. Beträffande de psykologiska fördelarna exemplifieras detta med människors längtan till att kommunicera och interagera med naturen. Denna längtan anses vara fundamental och viktig för den mänskliga varelsen.

Nedskräpning

I finska Karelen, intill den ryska gränsen, bedrivs rovdjursturism av ett tiotal entreprenörer. De erbjuder björnskådning från gömslen med hjälp av åtel. Åteln består av fiskrens från lokala laxodlingar och slaktavfall från gris. På några platser används flera hundra kilo åtelmaterial per vecka. Enligt gällande regler noterar länsveterinären var åtelmaterialet kommer ifrån och var åtelplatsen är lokaliserad. Björnskådningen drar ungefär 2500 besökare per år, företrädesvis utländska besökare. Åtelplatser har använts i många år, men har inte varit kända för myndigheterna. Nedskräpning kring vissa åtelplatser uppmärksammades under sommaren 2004. De regionala finska myndigheterna insåg att åtelplatserna, förutom nedskräpning kunde innebära problem med ytvatten- eller grundvattenförorening. För att bemöta dessa problem har de finska myndigheterna tagit fram förslag till nya instruktioner vid hantering av åtel.

Intressekonflikter

Som medlem i EU är Artikel 23 i förordning (EG) nr 1774/2002 rådande när det gäller användningen av animaliska biprodukter. I Finland har de finska länsveterinärerna gjort en egen tolkning av regeln och bedömt att få av de skjutna björnarna ätit vid en åtel och därför kan det bortses från reglerna i förordningen. Detta har lett till diskussioner och konflikt mellan veterinärerna och det finska Skogs- och Jordbruksministeriet.

Den svenska allemansrätten ger alla rätt och frihet att vara i naturen. En frihet som inte får bli till ofrihet för andra. Allemansrätten kräver ansvar och gott omdöme. Vi får inte skada natur och djurliv, och vi måste visa hänsyn mot markägare och mot andra människor ute i naturen. Ökad naturturism innebär förutom ökat tryck mot naturen också att fler utländska besökare kan nyttja naturen på allemansrättslig grund, utan att alltid vara kunniga om allemansrättens innebörd och kraven kring den. Det ligger inte på tillsynsmyndigheten att ingripa mot en markägare som försvårar ett utnyttjande av allemansrätten, om inte frågan om stängselgenombrott aktualiseras.

Intressekonflikt kan även uppstå i samband rovdjursturism mellan verksamhetsutövaren och friluftsutövaren, det kan vara såväl jägaren som bärplockaren. Konflikt med andra verksamheter som fåbodbruk och skogsbruk kan också förekomma.

7 Åtgärder för problembjörnar

Att klassificera en björn som problembjörn är svårt. I British Colombia definieras problembjörnar med hänsyn till björnens beteende, graden av hot mot allmänhetens säkerhet samt närheten till områden med mänsklig aktivitet. Att klassa en björn som problembjörn sker först efter att alla andra lämpliga åtgärder vidtagits för att avbryta björnens beteende.

I Nordamerika används förflyttning av så kallade problemdjur som en metod att hantera rovdjur som till exempel attackerat tamdjur. Stora rovdjur har genomgående uppvisat en förmåga att återvända till platsen där de togs till fånga, vilket kan röra sig om avstånd som överstiger 400 kilometer. Överlevnaden av förflyttade djur har emellanåt visat sig vara mycket låg, ofta ett resultat av de långa vandringarna djuren gett sig ut på. För att förflyttningsmetoden ska lyckas krävs stora områden som saknar potential för att nya konflikter ska uppstå. När sådana områden inte finns att tillgå, bör förvaltningsstrategierna istället inriktas på att minska konflikterna eller avliva problemdjuret.

I Skandinavien har andra förvaltningsmetoder som aversionsinläring, skrämsemetoder och bortdrivning via försök utvärderats. Ingen av dessa metoder tycks dock ha den effekt som är önskvärd för att långsiktigt minska predationen på tamboskap. Aversionsinläring innebär vanligtvis att man behandlar kadaver vid en åtelplats med kränkingsframkallande medel, vilket gett skiftande resultat och därför kan någon direkt slutsats inte dras av försöket.

Metoder som skrämmer och driver bort rovdjur inkluderar fysiska, kemiska och akustiska stimuli, eller anordningar som får rovdjuren att avbryta ett oönskat beteende, eller att dra sig tillbaks från ett område. Att driva undan rovdjur med kemiska medel är inte speciellt effektivt när det gäller prärievargar, men har visat sig vara verksamt mot järv och björn under förhållanden då de har tillgång till obehandlade, alternativa bytesdjur. Avfyrandet av projektiler ger direkta och positiva resultat för att skrämja bort björn, men dess användning är begränsad. Visuella och akustiska konstruktioner fungerar bra, men endast över en begränsad tid, eftersom rovdjuren snabbt vänjer sig vid dessa anordningar.

8 Vad säger lagen?

Det råder stor oklarhet om vilka regler och tillstånd som berör rovdjursturism, vilket skapar utrymme för olika tolkningar. Såväl myndighetspersoner som entreprenörer återkommer till att man inte vet vad som gäller. För att reda ut vilka regler som gäller utförde Advokatfirman Åberg & Co i Stockholm en juridisk analys på uppdrag av Naturvårdsverket. Sammanfattningsvis konstaterades i den juridiska analysen att rovdjursturism inte behöver regleras ytterligare i författning. Den som arrangerar sådan turism utövar en verksamhet som i flera hänseenden omfattas av bestämmelserna i Miljöbalken och författningar som är meddelade med stöd av balken. Tillämpningen av bestämmelserna möjliggör att såväl människor som rovdjur och särskilt viktiga områden skyddas mot störning.

Miljöbalken

I Miljöbalkens första kapitel beskrivs balkens mål och tillämpningsområde och här anges att bestämmelserna i balken syftar till att främja en hållbar utveckling, som innebär att nuvarande och kommande generationer tillförsäkras en hälsosam och god miljö. Miljöbalken skall tillämpas så att människors hälsa och miljön skyddas mot skador och olägenheter, värdefulla natur- och kulturmiljöer skyddas och vårdas samt att den biologiska mångfalden bevaras.

Beträffande skydd mot skada eller olägenhet för människors hälsa och miljö beskrivs i Miljöbalkens 2:a kapitel, (2–3 § §) de allmänna hänsynsregler som måste vidtas. Enligt den juridiska analysen är de allmänna hänsynsreglerna direkt tillämpliga. Det innebär att arrangören har direkt skyldighet att utan anmaning skaffa sig erforderliga kunskaper för att skydda människors hälsa, rovdjuren och miljön i övrigt mot skada eller olägenhet samt att i samma syfte iakttaga erforderliga försiktighetsmått och välja lämplig plats.

När det gäller intressekonflikter mellan arrangör och verksamhetsutövare av rovdjursturism och fastighetsägaren eller jakträttsinnehavaren får dessa själva avgöra vad som kan tålas och de måste själva ta ställning till möjligheten att föra talan på civilrättslig grund vid domstol. Det kan därifrån utverkas föreläggande, förbud eller skadestånd för äganderättsintrång.

Regelverket som inbegriper skydd av arter och områden är, enligt den juridiska analysen tämligen omfattande. Skyddet avser såväl den typiska livsmiljön för en viss art som ett skydd mot att arterna avsiktligt störs, särskilt under djurens parnings-, uppfödning-, övervintrings- och flyttperioder, och mot att djurens fortplantningsområden eller viloplatsen skadas eller förstörs. I fråga om skydd av område kan det emellertid krävas beslut av regering eller myndighet.

Särskilda regler kan gälla för ett visst område, som gör att större eller andra hänsyn måste tas än vad som kan anses rimligt i normala fall. Enligt miljöbalken (7 kap. 4 §) får länsstyrelsen eller kommunen förklara ett mark- eller vattenområde som naturreservat i syfte att bevara biologisk mångfald, vårda och bevara värdefulla naturmiljöer, eller tillgodose behov av områden för friluftslivet. Enligt för-

arbetena (Prop. 1997/98:45 del 2 s. 71) till bestämmelsen avses med biologisk mångfald variationsrikedomen bland levande organismer av alla ursprung. Såväl mångfald inom arter, mellan arter som av ekosystem omfattas. Naturreservaten är därför betydelsefulla i arbetet med att upprätthålla den biologiska mångfalden och att en helhetssyn bör präglade möjligheten att instifta naturreservat. I förordning om områdesskydd, 1998:1252 (10 §), meddelad enligt Miljöbalken, anges att länsstyrelsen eller kommunen får meddela föreskrifter om förvaltningen av djur- eller växtskyddsområden.

Enligt Miljöbalkens 12 kap. 6 § första stycket, är arrangör av rovdjursturism, när den avser djurart som åtnjuter särskilt skydd, skyldig att *anmäla verksamheten för samråd*. Verksamheten får inte påbörjas utan anmälan. Bestämmelsen om anmälningsskyldighet är straffsanktionerad. Om viss rovdjursturism inte anses falla under samrådsbestämmelsen i dess nuvarande utformning, kan myndigheten överväga att utnyttja bemyndigandet i 6 §, andra stycket. Bemyndigandet innebär att regeringen, eller den myndighet regeringen bestämmer, kan meddela föreskrift om att det alltid skall göras anmälan för all slags rovdjursturism.

När en anmälan om rovdjursturism inkommer eller om tillsynsmyndigheten på annat sätt fått vetskap om planerad eller förekommande rovdjursturism, kan myndigheten meddela föreläggande skyddsåtgärder och försiktighetsmått som behövs för att begränsa eller motverka skada eller olägenhet för människors hälsa, rovdjuren eller miljön i övrigt eller förbjuda verksamheten. Förbud mot verksamheten får meddelas om denna skulle medföra en oacceptabel störning, som inte kan begränsas eller motverkas genom skyddsåtgärder och försiktighetsmått.

Artskyddsförordningen (1998:179)

Särskilda regler gäller för vilt levande djurarter som i bilagan till förordningen har markerats med N eller n. Björn, varg, fjällräv, järv och lodjur är markerade med N eller n och omfattas därför av bestämmelsen som innebär att det är förbjudet att avsiktligt fånga eller döda djur, avsiktligt störa djur, särskilt under djurens parnings-, uppfödning-, övervintrings- och flyttperioder, avsiktligt förstöra eller samla in ägg i naturen, skada eller förstöra djurens fortplantningsområden eller viloplatsar.

I artskyddsförordningen, 18 c § anges att det krävs anmälan till länsstyrelsen för att mot betalning eller annars yrkesmässigt för allmänheten förevisa levande djur av de arter som i bilagan till denna förordning markerats med N eller n. I den juridiska analysen uttrycks att bestämmelsen inte omfattar förevisande av vilt levande djur.

Jaktlagen (1987:259)

Enligt 5 § i denna lag skall var och en visa viltet hänsyn. Idrottstävlingar och annan liknande friluftsverksamhet i marker där det finns vilt skall genomföras så att viltet störs i så liten utsträckning som möjligt.

Viltet får inte ofredas och inte heller förföljas annat än vid jakt. Förbudet hindrar dock inte att lämpliga åtgärder vidtas av markinnehavaren i syfte att motverka skador av vilt, om sådana skador inte kan motverkas på annat tillfredsställande sätt. Regeringen, eller den myndighet som regeringen bestämmer, får meddela föreskrifter om förbudet att ofreda viltet och om villkoren för att trots förbudet vidta åtgärder. Bestämmelsen är straffsanktionerad enligt 45 § samma lag.

Enligt 34 § Jaktlagen (1987:259) är det inte tillåtet att utan lov locka vilt från någon annans jaktområde genom utfodring eller annat sätt. Även denna bestämmelse är straffsanktionerad enligt Jaktlagens 45 §.

Särskilda föreskrifter

I Jordbruksverkets föreskrift (SJVFS 1998:34) finns bestämmelser om hantering av djurkadaver och andra animaliska biprodukter i syfte att förhindra spridning av smittämnen. Enligt föreskrifterna kan Länsstyrelsen medge undantag när det gäller användning av animaliska biprodukter i enlighet med artikel 23 i förordning (EG) nr 1774/2002, om användningen avser kategori 3-material som ska användas till utfodring av vilda djur vars kött inte är avsett som livsmedel.

I förordningen om foder, 1998:213 (2a §) meddelas att delar från nödslaktade djur får efter uppslaktningen och efter att köttet veterinärbesiktigats och godkänts, användas som foder till bl.a. vilda djur som inte är avsedda att användas som livsmedel.

Detta innebär att animaliska biprodukter kan med tillstånd från Länsstyrelsen användas för att locka djur, dock inte björn eftersom det bedrivs jakt på björn och köttet från den tillvaratas som livsmedel. Länsstyrelsens beslut om tillstånd tas utifrån smittorisk och föreskrifterna talar inte om var eller hur avfallet i övrigt ska förvaras eller hanteras.

Åtling med annat åtelmaterial än animaliska biprodukter betraktas enligt den juridiska analysen som en verksamhet eller åtgärd under miljöbalken. Sådan åtling måste ske under iakttagande av bland annat Miljöbalkens allmänna hänsynsregler och kan göras till föremål för tillsyn. I de fall då åtling inte bedöms vara lämplig inom ett visst område, finns möjlighet att reglera detta genom reglerna om områdesskydd.

Källförteckning

- Bengtson, A.Y. (2004). *Secondary effects of stress on domestic animals – with specific reference to predator attacks* MSc thesis, ECTS 30p, Swedish University of Agricultural Sciences.
- Burns, G.L. och Howard, P. (2003). *When wildlife tourism goes wrong: a case study of stakeholder and management issues regarding Dingoes on Fraser Island, Australia*, Faculty of Environmental Sciences, Griffith University, Australia.
- Clark, J.E., van Manen, F.T. & Pelton, M.R. (2002). *Correlates of success for on-site releases of nuisance black bears in Great Smokey mountains National Park*, Department of Forestry, Wildlife and Fisheries, University of Tennessee, USA.
- Dahle, B. och Swenson, J.E. (2003). Hemområde hos vuxna skandinaviska brunbjörnar (*Ursus arctos*): Effekterna av populationstäthet, kropps massa, kön, reproduktiv status och typ av habitat, *Journal of Zoology* 260: 329-335.
- Dahle, B., Sørensen, O.J., Wedul, E.H., Swenson, J.E. och Sandegren, F. (1998). *Brunbjörnens (Ursus arctos) diet i centrala Skandinavien: effekten av frigående får (Ovis aries)* *Wildlife Biology* 4: 147-158.
- Dyck, M.G. och Baydack, R. K. (2003). *Vigilance behaviour of polar bears (Ursus maritimus) in the context of wildlife-viewing activities at Churchill, Manitoba, Canada*, University of Manitoba, Winnipeg, Canada.
- Ednarsson, Marcus (2005). *Platser för Rovdjursturism? Vargar, människor och utveckling i Norra Värmland*, Doktorsavhandling vid Karlstads Universitet, Institutionen för samhällsvetenskap.
- Europaparlamentets och rådets förordning (EG) nr 1774/2002. *Artikel 23 om hälsobestämmelser för animaliska biprodukter som inte är avsedda att användas som livsmedel.*
- Europaparlamentets och rådets förordning (EG) nr 1882/2003 av den 29 september 2003.
- Frey, K. (2003). *Grizzly Bear Management in Southwest Montana*, Montana Fish Wildlife & Parks.
- Glesbygdsvverkets slutrapport (februari 2005). *Landsbygden i den regionala utvecklingen.*
- Goodwin, H., Johnston, G. och Warburton, C. (2000). *Tourism & Carnivores, The challenge ahead*, WWF-UK report, Centre for Tourism, Conservation and Sustainable Development in the School of Earth and Environmental Sciences at the University of Greenwich.
- Herrero, S. (1985). *Bear attacks: their causes and avoidance*, Hurtig Publishers Limited, Toronto, Canada.

Hunt, C. L. (2004). *Bear Shepherding Guidelines for Safe and Effective Treatment of Human-bear Conflicts*, The Wind River Bear Institute, Utah, USA.

The Interagency Grizzly Bear Committee (1985). *Interagency Grizzly Bear Guidelines* National Forest System, Bureau of Land, Management and National Park System in the states of Idaho, Montana, Washington and Wyoming, USA.

Jonkel, C. (1994). *Grizzly / Brown bears, Prevention and control of wildlife damage*, Ursid research Center, Missoula, Montana, USA (Ingår i *Handbook Prevention and Control of Wildlife Damage* sammanställd av Scott E Hygnstrom, Robert M. Timm, Gary. E. Larson).

Linnell, J.D. C., R. Aanes, J.E. Swenson, J. Odden, and M. E. Smith. (1997) *Förflyttning av rovdjur som en metod i förvaltningen av problemdjur: en genomgång av litteratur*, Biodiversity and Conserv. 6:1245-1257.

Moen, H. (1997). *Bjørnen mister skyhet- årsaker og tiltak*, Hovedoppgave i viltforvaltning, Norges Landbrukshøgskole, Institutt for Biologi og Naturforvaltning.

Naturvårdsverket (rapport 4446). *Allemansrätten och kommersen*.

Naturvårdsverket (2001:15). *Råd om anmälan för samråd enligt 12 kap. 6 § Miljöbalken*.

Nevin, O.T. och Gilbert B K. (2004). *Perceived risk, displacement and refuging in brown bears: positive impacts of ecotourism?* Forest, Range and Wildlife Science, Utah State University, USA.

Orams, M.B. (2001). *Feeding wildlife as a tourism attraction: a review of issues and impacts* Massey University at Albany, New Zealand.

Owen, T. N. och Barrie, K.G. (2004). *Perceived risk, displacement and refuging in brown bears: positive impacts of ecotourism?* Forest, Range and Wildlife Science, Utah State University, USA.

Pettersson, R. och Svensson, B. (2005). *Målkonflikter mellan natur, kultur och turism i hållbart utvecklingsarbete*, Turismforskningsinstitutet ETOUR, Mittuniversitetet, Östersund.

Protected Areas Conservation (2002). *Bear-People Conflict Prevention Plan for Parks and Protected Areas in British Columbia*, Ministry of Water, Land and Air Protection.

Regeringens proposition 1993/94:117. *Inkorporering av Europakonventionen och andra fri- och rättighetsfrågor*.

Regeringens proposition 1994/95:177. *Turistpolitik*.

Regeringens proposition 1997/98:45. *Miljöbalkens förarbete*.

Regeringens proposition 2000/01:57. *Sammanhållen rovdjurspolitik Prop. 2000/01:57*.

Rådets Direktiv 92/43 /EEG, *Artikel 4.4 om bevarande av livsmiljöer (Habitatdirektivet)*.

Schneider, Bill (2004). *Bear Aware – The quick reference bear country survival guide*, Falcon publishing inc.

Skogsstyrelsen råd (2000:1). *Skogsstyrelsens föreskrifter och allmänna råd om ändring i Skogsstyrelsens föreskrifter och allmänna råd (1993:2) till skogsvårdslagen (1979:429)*.

Smith, M.E., Linnell, J. D. C., Odden, J. och Swenson, J. E (2000). *Metoder för att minska tamboskapsförluster orsakade av rovdjur, aversionsinläring, skrämselemetoder och bortdrivning*, Acta Agriculturae Scandinavica Section A, Animal Science 50: 304-315.

Sowka, P.A. (2003). *Living with Predators, Resource Guide, Recreating in Bears, Wolf and Mountain Lion Country*, Living with Wildlife Foundation, Inc, Montana, USA.

Sowka, P.A. (2003). *Living with Predators, Resource Guide, Techniques and refuse management Options for Residential Areas, Campgrounds, and Group-Use Facilities*, Living with Wildlife Foundation, Inc, Montana, USA.

Statens jordbruksverks (SJVFS 1998:34). *Föreskrift om hantering av djurkadaver och annat animaliskt avfall*.

Sveriges Rikes Lag (2005). *Lagtexter ur: Miljöbalken (1998:808), Förordning (1998:900) om tillsyn enligt miljöbalken, Förordning (1998:1252) om områdeskydd enligt miljöbalken m.m. Artskyddsförordningen (1998:179), Jaktlagen (1987:259, Förvaltningslagen (1986:223), Förordningen om foder (1998:213) ersatt med Lag om foder och animaliska biprodukter (2006:805) samt Förordning om foder och animaliska biprodukter (2006:814)*.

Stonorov, D. (2000). *Living in Harmony with Bears*.

Swenson, J.E., Sandegren, F., Söderberg, A., Heim, M., Sørensen, O.J., Bjärvall, A., Fransén, R., Wikan, S. och Wabakken, P. (1999). *Interaktion mellan brunbjörn och människor i Skandinavien*, Biosphere Conservation 2: 1-9.

Wikan, S. (2004). *Bjørn vårregistrering i Sør-Varanger 2004, Svanhovd miljøsen-ter, Planteforsk*. Norsk Institutt for planteforskning.

Wikan, S. (1997). *Bjørnens år*, Skypstedts förlag, Oslo.

Åberg & Co Advokatfirma i Stockholm, ”Rovdjursturism 1775.5.0009”.

Rovdjursturism

RAPPORT 5688

Turism kring de fyra stora rovdjuren med fokus på björn

Sammanfattande rapport

NATURVÅRDSVERKET

ISBN 91-620-5688-3

ISSN 0282-7298

Detta är en underlagsrapport till Naturvårdsverket om rovdjursturism, särskilt björnskådning.

Den innehåller en analys av frågan, juridisk redovisning av vilka regler som gäller, samt kartläggning av kunskapsläget när det gäller risker och möjligheter med rovdjursturism.